

ТАЛАБАЛАРДА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК- ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.28.61.001>

Пулатова Фарида Азамовна,

*педагогика ва психология кафедраси ўқитувчиси Самарқанд Давлат
чет тиллар институти*

Аннотация. Ушбу мақолада ўқувчи-талабарларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишида назарий тафаккурнинг роли катта эканлиги. Ўқувчи-талабарлар адабий асарларни ўқиш ва тушунтириши орқали мустақил фикрлаш, мулоҳаза юритиши ва мунозараларга ўргана боришлиги. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қараши шаклланиши, танқидий фикрлаш таълим ва жамиятдаги ўрни ҳақида гап боради.

Калит сўзлар. Фикр, фалсафа, мантиқ, педагогик, психология, таълим, инсон, ўқувчи, кўникма, маълумот, қобилият, талаба, танқидий фикрлаш.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль теоретического мышления в умственном развитии учащихся. Об обучении студентов мыслить независимо, размышлять и дискутировать, читая и интерпретируя литературные произведения. Речь идет о постепенном формировании собственных взглядов, убеждений, взглядов на природу и общество, воспитании критического мышления и его месте в обществе.

Ключевые слова: мысль, философия, логика, педагогика, психология, образование, человек, ученик, навыки, знания, способности, ученик, критическое мышление.

Abstract. This article examines the role of theoretical thinking in the mental development of students. teaching students to think independently reflect and debate, reading and interpreting literary works. the article is about the gradual formation of their own views, beliefs, views on nature and society, the education of critical thinking and its place in society.

Key words: thought, philosophy, logic, pedagogy, psychology, education, person, student, skills, knowledge, ability, student, critical thinking.

Фикр бу фақат инсонлар хос. Фикр инсон томонидан дунёга келади, туғдирилади, шаклланади ва ривожланади. Фикрнинг кучи ғоят катта ҳамда аҳамиятлидир. Шунинг учун фикр яратувчи ҳам вайрон қилувчи ҳам бўлиши мумкин. Фикр моддий оламда моддийлашади, яъни юзага чиқади. Янги-янги кашфиётлар пайдо бўлади ва қайсидир соҳада ривожланиш бўлади деб айта олиш мумкин.

Шундай экан таълим жараёнида ўқувчиларга кўпроқ «ижодий фикрлаш» усуллари ўргатиш керак. Айнан шу усуллар уларнинг онг остида жойлашиб, идрок қилинадиган барча маълумотлар шу ички олам таъсирида талқин қилинади. Натижада улар улкан энергияга эга фикрлаш

имкониятларини янгиликларни яратишга йўналтирадilar.

Ҳозирги пайтда жамиятда «ижодий фикрлаш» лаёқатига эга мутахассислар камчиликни ташкил этади. Натижада таълим жараёнидаги янгилик ёки бирор ихтиролар қилиш долзарб муаммо бўлиб келмоқда. Бизга ижодий фикрлаш қизиқарли нарсаларни яратиш, санъат, ижоддек туюлади. Аслида эса ҳар бир инсон, бола ижодий фикрлашни ривожлантириши керак, чунки бу боғлиқлик мавжуд бўлмаган жойларда уни топишнинг қимматли қобилиятидир. Шунингдек, бу кўникма бир вазият учун кўплаб жавоб вариантларини ўйлаб топиш қобилиятини ва қайта ўрганиш, ишонган нарсангиздан воз кечиш ва янги нарсаларни топиш, ўрганиш қобилиятини шакллантиради. Бу эса ҳар бир шахсдан тафаккур ва фикрлашни талаб қилади.

Танқидий фикрлаш (ингл. *critical thinking*) – нарса ва ҳодисаларни оқилона хулосалар чиқариш билан таҳлил қилишда фойдаланиладиган ва асосланган баҳолар, талқинлар беришга, шунингдек, олинган натижаларни вазиятлар ва муаммоларга қўллаш имконини берадиган мулоҳазалар тизими. Умумий маънода танқидий фикрлаш деганда танқиддан олдинги фикрлашдан кўра юқорида даражада фикрлаш кўзда тутилади.

Танқидий фикрлаш – одамнинг келиб тушаётган ахборотни, жумладан, ўз мулоҳазаларини шубҳа остига олиш қобилиятидир. Муайян жамиятда танқидий фикрлаш даражасига ўтиш ушбу жамиятнинг фуқаролик ривожланишининг бошланиши учун зарур шартдир, деган фикр мавжуд. Тор маънода танқидий фикрлаш «мулоҳазаларни тўғри баҳолаш», демакдир. Шунингдек, «фикрлаш ҳақида фикрлаш» деб ҳам тавсифланади. Энг тарқалган таърифлардан бири - «нимага ишониш ва нима қилиш ҳақида қарор қабул қилишга йўналтирилган оқилона рефлексив фикрлаш». Батафсилроқ таъриф - «кузатув, тажриба, фикрлаш ёки мулоқот натижасида, ишонч ҳосил қилиш ва ҳаракат учун мақсадли нуқта сифатида олинган ёки юзага келтирилган ахборотни фаол ва моҳирона таҳлил қилиш, концептуализация, қўллаш, синтез қилиш ва ёки баҳолаш интеллектуал тартибга солинган жараёни».

«Танқидий фикрлаш» атамасининг ўзи файласуф Жон Дьюига бориб тақалади. У атамдан кўпроқ «рефлексив фикрлаш» сифатида фойдаланган: «уни ва у олиб келадиган оқибатларни қўллаб-қувватлайдиган асосларда ҳар қандай фикр ёки тахмин қилинган билим шаклини фаол, изчил ва эҳтиёткорлик билан кўриб чиқиш». Танқидий фикрлаш нима эканлиги масаласини кўшимча аниқлаштириш учун Ричард Пол (1995) танқидий фикрлашни кучли ва кучсиз турларга ажратишни таклиф қилган. У кучсиз маънодаги танқидий фикрлашни юқори малакали, лекин ўз манфаатлари билан машғул бўлган ва ўз ҳаракатларининг ахлоқий оқибатлари ҳақида жиддий ўйланмайдиган сохта интеллектуалнинг худбинлик мотивациясига эга фикрлаши сифатида таърифлайди.

Бундай фикрлаш соҳиби кўпинча юқори билимли бўлади, лекин ўз билимларидан адолатсиз ва худбин мақсадларга эришиш учун қўллайди. Бошқа томондан, кучли маънода танқидий фикрлаш –

эгоцентрик ёки социоцентрик ёндашувсиз объектив ўрганиш мақсадида муаммолар мантиқига кириб борадиган шахс фикрлаши. Шу маънода танқидий фикрлаш ҳақиқат йўлидаги тўсиқларни сидқидилдан енгишга қаратилади. Психолог Дайана Халперн (ингл. Diane F. Halpern) танқидий фикрлашни назорат қилиш, асослилиқ ва мақсадга мувофиқлик билан тавсифланадиган, керакли натижа олиш эҳтимолини оширадиган билиш усулларида фойдаланиш, деб ҳисоблайди. Бу усуллар муаммони ҳал қилиш, хулосаларни ифодалаш, эҳтимолий баҳолаш ва қарор қабул қилишда қўлланилади ҳамда аниқ вазият ва ҳал қилинаётган муаммо тури учун ўринли ва самарали бўлган кўникмаларни талаб қилади.

Бундан ташқари, танқидий фикрлаш мантиқий хулосаларни қуриш, изчил мантиқий моделларни яратиш ва ҳукми рад этиш, у билан келишиш ёки вақтинча кўриб чиқишни кечиктириш билан боғлиқ онгли қарорларни қабул қилиш билан тавсифланади. Бу таърифларнинг барчаси муайян когнитив вазифани ҳал қилишга йўналтирилиши лозим бўлган руҳий фаолликни назарда тутади. Танқидий фикрлаш учун зарур бўлган асосий кўникмалар мажмуасига кузатиш, изоҳлаш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш қобилияти ва баҳо бериш қобилияти киради. Танқидий фикрлаш мантиқни қўллайди, балки аниқлик, асослилиқ, аниқлик, аҳамиятлилик, теранлик, қўлам ва адолатлилиқ каби мета-билим ва зиёлилиқнинг кенг мезонларига таянади. Ижодий тасаввур, қадрият муносабати ва кам даражада аниқ эмоционаллиқ ҳам танқидий фикрлашнинг таркибий қисмидир. Замонавий тадқиқотчилардан бири Р.Эннис идеал танқидий фикрлашнинг асосий ва энг муҳим диспозициялари, яъни кўрсатмалари сифатида қуйидагиларни айтиб ўтади: аниқ фикр билдириш; асосларни қидириш; яхши хабардор бўлишга ҳаракат қилиш; муқобил вариантларни қидириш; очиқ фикрга эга бўлиш; асослар етишмаса, муҳокама қилишдан тийилиш ва ҳоказо.

Танқидий фикрлашнинг икки асосий таркибий қисми ҳам мавжуд: диспозиция (ўз фикрлари учун асослар излаш, қизиқувчан бўлиш, интеллектуал мустақиллигини намоиш этиш); малака ва кўникмалар (далилларни аниқлаш, далилларни баҳолаш, маслакларни баҳолаш, муқобил вариантларни таклиф қилиш, хулосалар чиқариш, софизмларни тан олиш ва когнитив бузиб кўрсатишлар билан шуғулланиш). Танқидий фикрлашни ўрганишга ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларни ҳам икки гуруҳга бўлиш мумкин: интеллектуал «тўғри» ва «нотўғри» дохастик кўрсатмаларни ўрганадиганлар (эпистемология ва таълим фалсафаси); танқидий фикрлайдиган шахсга хос бўлган интеллектуал малака ва кўникмаларни ўрганадиганлар (мантиқ, аргументация назарияси, психология).

Шундай қилиб, танқидий фикрлаш тадқиқотларнинг фанлараро йўналиши бўлиб, фалсафа, мантиқ, педагогик ва психологиянинг бир қисмини ўз ичига олади. Жон Дьюи эса кўпинча классик файласуфлардан иқтибос келтирган, чунки айнан фалсафа тарихида танқидий фикрлаш намуналари ва тафаккуримизни такомиллаштиришга бағишланган махсус рисоаларни кўради. Гап шундаки, фалсафа «тадқиқотилиқ дастурлари»ни алмаштиришни ифодалайди. «Фикрлаш нима?», деган саволни турли вақтларда турли мутафаккирлар томонидан таклиф қилинган турли

тадқиқот дастурлари контекстидан ташқарида бериш бефойда.

Анъанавий равишда танқидий фикрлаш турлича таърифланади: «Жавоб ёки хулосага эришиш учун ахборотни фаол ва моҳирона фикрлаш, қўллаш, таҳлил қилиш, синтез қилиш ва баҳолаш жараёни», «Аниқ, оқилона, холис ва далиллар билан қўллаб-қувватланадиган интизомли фикрлаш», «Мақсадли ҳукм ўз-ўзини тартибга солиш, шарҳлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва хулоса чиқаришга, шунингдек, ушбу ҳукм асосланган далил, концептуал, методологик, мезонларга асосланган ёки контекстуал мулоҳазаларни тушунтиришга олиб келади», «Эътиқодларимизни шакллантиришда ақлни ишлатиш мажбуриятини ўз ичига олади». Рефлексив скептицизм билан фаолиятга мойиллик ва кўникмалар (McPeeck, 1981)

Ўз фикрлаши ҳақида шундай ўйлаш, ўз фикрлашидаги хатолар ва ноҳолисликларни аниқлаш ва самарадорликни ошириш, аниқлаштириш ва ташкил қилиш. Танқидий фикрлаш – бу «оғир» фикрлаш эмас ва у муаммоларни ҳал қилишга йўналтирилмайди (ўз фикрлашини «яхшилаш»дан ташқари). Танқидий фикрлаш фикрловчи оқилона бўлишини максималлаштириш мақсадида ичкарига йўналтирилади. Танқидий фикрлаш муаммоларни ҳал қилиш учун ишлатилмайди – танқидий фикрлаш фикрлаш жараёнини яхшилаш учун фойдаланилади.

«Атрофлича таҳлилий баҳолаш асосида баҳолаш»

«Танқидий фикрлаш - кишиларнинг ўз фикрлари ва ҳаракатларини белгиловчи қарорлар қабул қилишни акс эттириш ва эътиборга олишни талаб қиладиган фикрлаш тури. Танқидий фикрлаш одамларга кўпроқ мантиқ билан хулоса чиқариш, мураккаб ахборотни қайта ишлаш ва қатъий хулосалар чиқара олишлари учун муаммонинг турли томонларига қараш имконини беради». Танқидий фикрлаш етти муҳим хусусиятга эга: қизиқувчанлик, турли жиҳатларга очиқлик, тизимли фикрлаш қобилияти, таҳлилий ёндашув, ҳақиқатда қатъиятлилик, танқидий фикрлашнинг ўзига ишонч ва ниҳоят етуклик.

Танқидий фикрлашни турли йўллар билан белгилаш мумкин бўлсада, унинг асосий таркибий қисми - қониқарли натижага эришиш истаги ҳақида умумий келишув мавжуд ва бунга оқилона фикрлаш ва натижаларга йўналтирилган иш орқали эришиш керак. Танқидий фикрлаш муаммони ҳал қилиш, ҳисоблаш ва эҳтимолликни муваффақиятли қўллаш каби ўзлаштирилган қобилиятларни ўз ичига олади. Бунга тафаккур жараёни билан шуғулланишга мойиллик ҳам киради. Танқидий фикрлашнинг таълим жараёнидаги ўрни бекиёсдир. Чунки, танқидий фикрлаш дунё қарашнинг кенглиги билимнинг чуқурлигидан дарак беради. Танқидий фикрга эга талабалар бошқа талабаларга нисбатан билимлийроқ ҳисобланди.

«Танқидий фикрлаш – моҳиятан, билимларга ва идрок этилган доноликка сўроқ берувчи, рағбатлантирувчи ёндашувдир. У объектив нуқтаи назардан ғоялар ва маълумотларни ўз ичига олади, сўнгра ўз қадриятларимиз, қарашларимиз ва шахсий фалсафамиз асосида маълумот беради».

Танқидий фикрлашнинг замонавий тадқиқотчилари бу анъанавий таърифларни ижодкорлик, тасаввур, кашфиёт, акс эттириш, эмпатия,

билимни боғлаш, феминистик назария, субъективлик, ноаниқлик каби фазилатларни, тушунчаларни ва жараёнларни қўшган ҳолда кенгайтирди. Танқидий фикрлашнинг айрим таърифлари бу субъектив амалиётларни истисно қилади.

Агар эркинлик ва билим бўлмаса, танқидий фикрлаш ҳам бўлмайди. Ёшларга тўғри таълим бериш- бу ҳар хил мулалифларнинг асаридан тўпланган сўзлар, иборалар, ҳикматлар, фикрлар йиғиндисини боланинг миясига жойлаш деган гап эмас, балки нарсаларнинг моҳиятини англаш қобилият ва фикрлашини ўстириш керак. Танқидий фикрлаш бир хил материал ҳақида кўпроқ нуқтаи назар ва истиқболларни беради.

Танқидий фикрлаш фаол жараён ҳисобланиб, бунда ўқувчилар ўзига ишончни орттириш ва ўз фикри ҳамда Ғояларининг каддини тушуниши, укув жараёнида фаол иштирок этиши, турлича фикрларни эътибор билан тинглаши, ўз ҳукмларини шакллантириши лозим. Ўқувчи-ёшларни танқидий фикрлашга ургатиш омилларига ранг-баранг фикрлар, фаоллик, таваккалчилик, фикрларни кадрлаш, фикрларнинг кимматлилиги, ўзаро фикр алмашув, танқидий фикрларни таъминловчи саволлар киради.

Тафаккур ривожланиши билан биргаликда ўқувчиларнинг нутқ маданияти ривожланади. Талабалар турли жанрдаги адабий асарларни ўқиши, тушуниши орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилиш ва мунозарага киришишга ўрганиб боради. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда эса моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланиш ва муносабатлари ўқувчи-талабаларнинг фикрлаш фаолиятида акс этганлиги тушунилади. Тафаккурнинг кенлиги ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги сифатлари билан мунтазам боғлиқ бўлади.

Тафаккурнинг мустақиллиги деганда ўқувчи-талабаларнинг шахсий ташаббуси билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши, бу вазифаларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, оқилона усуллар билан мустақил ҳал қилишлигини тушуниши керак. Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Айрим қиз ва йигитлар ақлий ривожланишдан орқада бўлиб, ўқув материалларини ўзлаштиришга улгурмайдилар ёки қийналадилар, улар теварак-атрофдаги воқеликни билиб олиш мақсадида умумлаштирувчи тушунчалардан фойдаланишни билмайдилар, чунки бу тушунчалар, ҳулосалар, фикрлар, ҳодиса ва фактларни тадқиқ қилишни ёдлаб оладилар.

Болаларни ақлий жиҳатдан ривожлантириш учун уларнинг ўқиш фаолиятини фаоллаштириш ва уларнинг билимларни онгли равишда ўстириши керак. Бу жараён ҳеч биримизга сир эмаски, педагоглардан зукколик ва маҳорат талаб қилинади. Таълимда онглилик ўқувчининг юқори даражасидаги фаоллиги билан таъминланади. Билимларини фаол фаолият кўрсатиб ўзлаштирганда, ўқувчилар бу билимларни яхши тушунибгина қолмай, уларни амалий фаолиятда қўллашга ҳам ўрганадилар. Бу ўринда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини фаоллаштиришга, тўғри раҳбарлик қилган ҳолда таништириш лозим.

Ўқувчи-талабаларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишида назарий

тафаккурнинг роли катгадир. Ўқувчи-талабаларга адабий асарларни ўқиш ва тушунтириш орқали мустақил фикрлаш, мулоҳаза юритиш ва мунозараларга ўргана боради. Унда аста-секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қараши шаклланади. Маълумки, шахснинг ана шу фазилатлари унда фикрлаш, мустақил ўйлаш, тўғри ҳукм ва хулосалар чиқариш, қатъий қарорга кела олишининг натижасидир. Демак, ўқув масканида ўтиладиган, дарслар, лаборатория ишлари, амалий машғулотлар, реферат, қонспект ёзиш каби фаолият турлари ўқувчи-талабаларнинг ўзлаштириш учун зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади. Ҳамда фикр кенгли ва дунё қарабини ўстиради.

Танқидий фикрлаш – ахборотларни ўзлаштиришдан бошланадиган ва хулоса чиқариш билан тугалланадиган мураккаб ўйлаш жараёни. Бирок танқидий фикрлаш – билиш фаолиятининг юқори даражаси сифатида талабаларда матн билан ишлаш кўникмасини ривожлантиришга, оғзаки ва ёзма нутқни эгаллашга қаратилган бўлиши лозим. Танқидий фикрлаш – ўқув аудиториясидаги руҳиятни ўзгартира оладиган стратегиялар мажмуидир, яъни машғулот ўқитувчи ва талабаларнинг ижодхонасига айланади. Танқидий фикрлаш – бу мустақил фикрлашдир. Талабаларни мустақил фикрлашга имкон бериш даркор. Шунда уларда ижодкорлик, қизиқиш шаклланади ва кейин ривожлана боради.

Буларнинг барчаси илмий-назарий тафаккурнинг шаклланишига, теварак атрофдаги воқеликнинг умумий қонуниятларини ўсишига, ақлий имкониятларининг вужудга келишига, табиат ва жамият ривожланишининг қонунларини англашига муҳим шарт-шароит яратади. Мустақил фикрлаш ва танқидий фикрлаш олиш ҳар қандай шахс учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини доимо ёдда тутишимиз лозим.

Адабиётлар рўйхати.

1. Абдуқаҳҳор Ғаниев. Таълимда танқидий фикрлаш керакми? Халқ сўзи газетаси 2020 йил 24 ноябрь

2. Халқаро очик жамияти институтининг «Танқидий фикрлашни ривожлантириш асослари» дастури. – Т., 2002.

3. Хошимов К., Нишонова С., Иномова М., Хасанов Р. Педагогика тарихи. - Т.: «Ўқитувчи», 2000.